

Димо Пенков

АПОЛОГЕТИЧНИТЕ ВЪЗГЛЕДИ

в ранните съчинения на св. Атанасий Велики

Abstract: Dimo Penkov, *Apologetic Views in the Early Works of St. Athanasius the Great*. The aim of this paper is to examine the apologetic strategies and the methodology of the early works of St. Athanasius. This essay focuses on the two most important early works of St. Athanasius “Against the Heathen” and “On the Incarnation of the Word”.

Keywords: *Athanasius of Alexandria, Greek Fathers, Orthodoxy, Apologetics, Theology, Patristics*

Четвърти век се отличава с това, че дава на Църквата плеяда подвижници и богослови, един от които безспорно е св. Атанасий Александрийски (ок. 295 – 373 г.)¹. Още приживе той е почитан като „велик учител на Светата Църква“, „баща на Православието“ и „непобедим защитник на вярата“² и никак не е случайно, че носи прозвището Велики, тъй като целия си живот посвещава в служба на Бога и борба с ересите. Той пръв дава на Църквата пълно, систематизирано и обосновано учение за Сина Божи³.

Св. Атанасий оставя огромно по обем и богато литературно-богословско творчество⁴. Тематично то се обособява в няколко групи съчинения: апологетични, догматико-полемични, историко-полемични, екзегетични, аскетични и пасхални (празнични) послания⁵. Настоящата публикация разглежда апологетичните трудове на св. Атанасий Александрийски, които са и най-ранните по време съчинения от обемното му творчество. В българската богословска

¹ Православната църква чества паметта на св. Атанасий Александрийски на 18 януари и на 2 май.

² Срв. Ил. Цоневски, *Патрология. Живот, съчинения и учение на църковните отци, учители и писатели*, София, 1986, с. 216.

³ прот. Г. Шавелский, *Свети Атанасий Велики – светител на Църквата и светилник на Православието*, София, 1924, с. 41.

⁴ Вж. Св. Афанасий Великий, *Творения в четирех томах*. Т. I – IV, Москва, 1994.

⁵ Ил. Цоневски, *Патрология*, с. 213.

литература липсва специален коментар върху тях и в този смисъл предложеният текст запълва една празнота. Фокусът е поставен върху основните богословско-апологетични акценти във визираните съчинения.

Всеизвестен факт е, че св. Атанасий израства в Александрия, която по това време е един от културните центрове на Империята и се слави със своето катехизическо училище. Тук св. Атанасий има възможност да получи солидно за времето си образование и много добра подготовка за бъдещата си архипастирска дейност. В своето похвално слово за него св. Григорий Богослов (ок. 330–390 г.) отбелязва, че той (св. Атанасий) „употребил малко време за изучаване на светските науки“¹. Но оттук не следва, че той не е бил запознат и с тях. Още в първите му съчинения се вижда, че той добре познава философията на Платон (427–347 г. пр. Хр.), стоиците, епикурейците и неоплато-ниците. Познава много добре и съчиненията на ранните църковни отци и писатели – апостолските мъже, апологетите, св. Иринея Лионски (ок. 130–ок. 202 г.), Климент Александрийски (ок. 150–ок. 215 г.) и Ориген (185–254 г.)².

Св. Атанасий, архиепископ Александрийски принадлежи към сонма на великите отци на вселенската Църква. Той е от онези писатели, които развиват своя богословски талант твърде рано³. Доказателство за това е, че още в началото на арианските спорове (ок. 318 – 320 г.) св. Атанасий написва две съчинения – Λόγος κατὰ Ἑλλήνων, *Oratio contra gentes* (*Слово против езичниците*) и Λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, *Oratio de incarnatione Verbi* (*Слово за възплъщението на Бог Слово*). Тези две съчинения са свързани по теми и съдържание⁴. Вероятно по тази причина блаж. Йероним ги обединя-

¹ Вж. Св. Григорий Богослов, *Слово* 21. Похвално слово за св. Атанасий, архиепископ Александрийски. В: Творения иже во святых отца нашего Григория Богослова, архиепископа Константинопольского, Ч. I. Москва, 1889, с. 146; Св. Григорий Богослов. *Творения*, Т.1, Св. Гора, Атон, 2009, с. 446.

² Срв. Ил. Цоневски, *Патрология*, с. 208-209; Ил. Цоневски, "Св. Атанасий Велики". В: *Кирило – Методиевска енциклопедия*, I, София, 1985, с. 134.

³ Срв. М. Поснов, *История христианской церкви (до разделения Церквей – 1054)*, Брюссель, 1964, с. 334.

⁴ Датирването на тези съчинения на св. Атанасий Велики е обект на спорове още от 1560 г. Така например В. Шульце в своето изследване *Geschichte des Untergangs des griechisch-römischen Heidentums*, I, Jena, 1887, Anm. 118 подлага на съмнение автор-

ва под общото наименование *Две слова срещу езичниците*¹. Тези две съчинения на св. Атанасий са също така доказателство в полза на тезата, че той е достатъчно подготвен да благовести за Сина Божи още преди Никейския събор (325 г.)². Това потвърждава, макар и косвено, предположението за израстването му в християнско семейство³.

Слово против езичниците е съчинение, което като теми и съдържание, стои много близко до апологетите от II-III в. В него се прави детайлна апологетична интерпретация на езическия светоглед. Тя е осъществена като самостоятелна богословска оценка и критика на езичеството в различните му проявления от позицията на „естествен разум“ и Св. Писание⁴. Св. Атанасий Велики описва неморалността и безумието на всички видове почитание на езически богове, критикува молитвите към природа и това, което я изпълва, а също така подлага на критика идеите на философския пантеизъм. Светителят представя езическите божества като продукт на човешкото умопомрачение, пряка последица от грехопадението⁵. Езичеството е подложено на детайлна критика не само от страна на елементарната човешка логика, но и от страна на Божието откровение. Св. Атанасий издига и прославя монотеизма като единствената разумна религия. Според него човекът може да познае Бога, защото човешката душа е безсмъртна и е огледало на Логоса. По своята природа човекът е

ството на св. Атанасий и отнася тези първи полемично-апологетични текстове към средата на IV в. Днес това мнение е отхвърлено и повечето от изследователите приемат, че тези две съчинения са най-ранните и са написани от светителя около 318 г., когато той е на не повече от 20–25 годишна възраст и все още не е ръкоположен за епископ на Църквата. Те са написани до началото на арианските спорове, за което свидетелства фактът, че в тях няма и следа от полемиката с арианите. Тези два трактата на св. Атанасий влизат в съкровищницата на светоотеческата традиция. Тяхното мисионерско-апологетично съдържание ги прави актуални за всеки етап от развитието на богословската мисъл. Вж. Св. Атанасий Александрийски. Второ слово против арианите (в старобългарски превод). Първо издание, I, София, 2015, с. 41.

¹ Ил. Цоневски, *Патрология*, с. 214.

² М. Поснов, *История христианской*, с. 334.

³ Ил. Цоневски, *Патрология*, с. 208.

⁴ Вж. по-подробно В. Саврей, "Опыт христианской философии религии в Слове св. Афанасия Александрийского „Против элинов“, *Вестник русской христианской гуманитарной академии*, Т. 15, Выпуск 3, Москва, 2014.

⁵ Срв. Т. Поптодоров, "Свети Атанасий Велики като проповедник", *Духовна култура* 10 (1973), с. 15.

съставен от душа и тяло, като душата е сътворена заедно с тялото. Тя е разумна и безсмъртна. Той привежда някои аргументи за нейното безсмъртие, основани на разликата в природата на тялото и душата. Св. Атанасий Велики акцентира върху факта, че за душата са свойствени „противоестествени“ за тялото действия, като представата за безсмъртие, стремежа към вечното и безграничното и познание за Бога¹.

Слово против езичниците доказва нищожността на езичество-то и набелязва пътя на възходжане до истинското познание за Бога и Словото от самонаблюдението и съзерцанието на външния свят в неговата хармония и красота. Тук са много силни елинистичните и в частност неоплатоническите мотиви (в критиката на идолопоклонството, в изобразяването на пътищата на падение и възвръщане на душата и др.). В *Слово против езичниците* основната мисъл на св. Атанасий, която преминава като лийтмотив през цялото произведение е, че „езическото идолослужение е безбожие и нечестие“². Той подлага на унищожителна критика всички езически религиозни вярвания. Самата езическа митология според св. Атанасий е школа за безнравственост. Според него грехопадналата човешка природа трябва да бъде възстановена в своята първоначална слава. Тя обаче, не може да възстанови тази си слава със собствени сили и така човекът се нуждае от Изкупител, Който не само се отъждествява с човешкото естество, но също приема, освобождава и въздига човешката природа към Себе Си. Този Изкупител е Исус Христос и всичко онова, което до Неговото идването е изглеждало „естествено“ и „желано“, сега е охарактеризирано като демонично и противодействащо на Бога. С други думи, всичко онова, което е характеризирало човека-езичник, като вярва в боговете, съдбата, всякакъв вид гадаене и врачуване, необузданото отдаване на нагонови прищявки, принасяне на различни жертви на езическите божества (вкл. човешки) с цел омилостивяване на техния гняв и т.н.³, с идването на Спасителя

¹ Св. Атанасий Александрийски, *Против езичниците* 30–33, в: *Творения иже во святых отца нашего Афанасия Великого, архиепископа Александрийского*, I, Свято-Троицкая Сергиева лавра, 1902, с. 165–167.

² Срв. Св. Атанасий Александрийски, *Против езичниците* 40, в: *Творения иже во святых отца нашего Афанасия*, с. 179.

³ Вж. Св. Атанасий Александрийски, *Против езичниците* 9–13, в: *Творения иже во святых отца нашего Афанасия...*, с. 135 – 143.

на света вече е неестествено и греховно, защото човешката природа е изкупена с Христовата жертва, която е единствена и достатъчна за спасението на целия човешки род за всички времена¹.

Идването на Спасителя е тема на второто апологетично съчинение на св. Атанасий – *Слово за въплъщението на Бог Слово*. Тук той разкрива смисъла на Боговъплъщението. В него св. Атанасий подробно излага всички основания, довели до необходимостта от идването на Иисус Христос в плът за спасението на целия човешки род. Това е най-важното произведение за източнохристиянската антропология и сотириология. По този начин св. Атанасий открива нова епоха в историята на богословската мисъл. В това произведение ясно се очертава основният мотив в неговото богословско творчество, а именно идеята, че „Бог (Синът Божи, Логосът) станал човек, за да въздигне към Бога човека, да го обожни“. Така той утвърждава вярата в спасителното дело на Иисус Христос, започнало с Негово Въплъщение. „Бог е станал човек, прогласява св. Атанасий, за да може човекът да стане Бог...“². С тази си мисъл той предопределя цялата антропология на православния Изток. Спасението на човека е неговото обожение, което се мисли не само в морален, но и в битиен план. С тази своя богословска постановка св. Атанасий поставя своеобразен акцент върху битийно–обективното приобщаване на човешката природа към Божествената. Словото става носител на плътта, за да могат човеците да станат носители на Духа. Тези думи изразяват едно основополагащо православно убеждение: нашето истинско призвание, *raison d'être* (смисълът да бъдеш) е да станем по благодат онова, което Бог е в Своето Божие съществуване. Казано с други думи, целта на човешкия живот е участие в самия живот на Бога³. Учението за обожението на човека, формулирано през IV в. от св. Атанасий Александрийски, се превръща в основополагащо за цялото гръцко богословие. Поради това стилът на гръцката патристика изкрystalизира в споровете за онтологичното съотношение между Божественото и човешкото в Богочовечеството на Христос. В споровете през IV в. Православието отстоява гледната точка за въплътилия се в Ии-

¹ Срв. Вл. Йеротич, *Завръщане към Отците*, София, 2013, с. 293.

² St. Athanase d'Alexendrie, *Sur l'incarnation du Verbe*, 54,1-4, *Sources chrétiennes*, № 199, Paris, 1973, p. 459.

³ Дж. Брек, *Свещеният дар на живота*, София, 2002, с. 46.

сус Христос Бог-Син като абсолютно божественото лице, равно по своята абсолютност и „единосъщно“ по лице на Бог-Отец (в противовес на учението на александрийския презвитер Арий, според което Синът е само „подобосъщен“ на Отца)¹.

Втората отчетлива идея в *Слово за възплъщението на Бог Слово* е свързана с въпроса за Божия образ, който се извежда от разумната способност на човека. Св. Атанасий Велики пише: „На първо място, преди всички, които са на земята, като се смилил над човешкия род и виждайки, че по закона на собственото си битие у него няма достатъчно сили да пребъде вечно, Бог дарил на хората нещо повече: не просто ги създал като всички безсловесни твари на земята, но ги сътворил по Свой образ, приобщавайки ги към силата на Собственото Си Слово, за да могат да станат словесни, имайки в себе си отблясъци на Словото и да пребивават в блаженство, да имат истинен живот и в истински смисъл – живота на светиите в райа“². Така св. Атанасий стига до прозрението за същността на човека: чрез Словото у човек влиза истинският живот и дори и след грехопадението у него се съхранява възможността за приобщаване към Бога и вечния живот. Изкуплението, дело на Словото, е завършване и възстановяване на творението. В него обаче се случва и нещо повече от просто завръщане в първоначалното състояние. Преодоляно е тлението³. По този начин творението получава окончателна устойчивост чрез „тялото на Бога“. Създава се „нова твар“, за да станат синовете човешки синове Божии. В подкрепа на своите виждания св. Атанасий привежда доводи от изпълнението на старозаветните пророчества и нравственото обновление, което се извършва в християнския свят. В заключението на своето слово той препраща за подробности към Писанието, дадено ни от Бога, и добавя, че „без чист ум и без подражание на живота на светиите никой не може да разбере словата им“⁴.

Общият характерен признак на богословието на св. Атанасий

¹ С. Аверинцев, *Ранновизантийската литература. Традиции и поетика*, София, 1999, с. 277.

² Св. Атанасий Александрийски, *Слово за възплъщението на Бога-Слово*, 3, в: *Творенията иже во святых отца нашего Афанасия...*, с. 195.

³ Срв. К. Скурат, "Сотериология св. Афанасия Великого", *Богословские труды* 7 (1971), с. 259–260.

⁴ St. Athanase d'Alexendrie, *Sur l'incarnation du Verbe*, 57,2, p. 467; прот. Г. Флоровски, *Източните отци от IV век*, Т. I. София: издателство „Тавор“, 1992, с. 50.

в посочените съчинения е идеята за онтологичното различие между Бога и творението. Според него всичко сътворено няма нищо общо с природата на своя Творец. Това е свързано с ролята на Бога, и особено, на Сина-Слово в сътворението, т.е. с факта, че сътворението на хората и като цяло на тварната действителност, няма своето основание и битие в тях самите, а се намира в Словото, Коего ги е сътворило¹.

Възгледът на св. Атанасий за същностното различие на Бога от тварите има огромно значение за утвърждаването на божествената природа на Исус Христос. Той смята, че Бог притежава битие по природа, а тварите го получават по волята Божия. Бог съществува безначално, а тварите имат начало на своето битие, като възникнали от небитие². Така веднъж завинаги е отстранена онази двусмисленост в разбирането на Логоса, каквато е била присъща не само на голяма част от раннохристиянските апологети, но и на такъв мислител от доникейската епоха, какъвто е Ориген. Много от предшествениците на св. Атанасий виждали в Логоса посредник между Бога и света, макар и неизмеримо превъзхождащ тварното, но нямащ свършени божествени свойства.

В своята идея за радикалното различие между Бога и света св. Атанасий е повлиян вероятно от философията на Платон. Всичко, което е сътворено, ни най-малко не е подобно на същността на своя Творец³. Какво е всъщност общото между това, което е сътворено „от нищо“ (ex nihilo), и Твореца, пита св. Атанасий. От църковните писатели тази мисъл е изказана за първи път с най-голяма яснота именно от него. Така той поставя рязка граница между Твореца и творението, между Бога и света. Тази идея лежи в основата на богословската му система. Получилото битие, сътвореното ex nihilo (срв. 2 Мак. 7:28) не е подобно на Своя Творец. То е създадено от небитие и не може да бъде сходно с вечно Съществуващия (Издх. 3:14). За св. Атанасий Александрийски сътворението е акт на Божията воля, а волята е онтологически различна от природата. По природа Отец раж-

¹ С. Риболов, *Исус Христос: аскет или Спасител*, София: УИ, 2014, с. 142.

² Срв. Св. Атанасий Александрийски, *Против езичниците* 35, в: *Творения иже во святых отца нашего Афанасия*, с. 171–172.

³ Срв. Т. Коев, *Догматическите формулировки на седемте Вселенски събора*, София: УИ, 2011, с. 42.

да Сина – и това рождение е наистина извън времето – но сътворението (на света – б.а.) ex nihilo бива по волята Божия, което означава, че Бог е абсолютно свободен да създава или да не създава и остава трансцендентен за света след сътворението. Следователно, Синът е Бог по природа, докато „природата на творенията, създадени от нищото, е флуидна, безсилна, смъртна и съставна“¹. Като тварно битие (toto genere), творението всеки момент може да бъде унищожено. По своята природа то е променливо и склонно към разрушаване². Със самото си съществуване тварното свидетелства и заявява за своята тварност, за своята производност и произведеност³. В себе си то няма опора за съществуване; такава опора получава от Бог Слово, Който промишлява и благоустроява тварите. Бог управлява вселената и я държи в битие чрез Своето Слово⁴.

В този важен етап от историята на Църквата, в който се изясняват основните богословски понятия, св. Атанасий е повлиян от античната философия, която „подказва“ идеята за пълната противоположност между Твореца и тварите⁵. Разбира се, той не приема възгледа на Платон, че съществуващата праматерия е съвечна на Бога. С това учение на Платон св. Атанасий полемизира в своето „Слово за възплъщението на Бог Слово“⁶. Изказаните мнения от различни автори за силното влияние на Платон и неоплатонизма като източник на философските предпоставки на богословието и сотириологията на св. Атанасий е пресилено и несериозно. Без да се премъл-

¹ Св. Атанасий Александрийски, *Против езичниците* 41, в: *Творения иже во святых отца нашего Афанасия*, с. 181; цит. по Й. Майендорф, *Византийско богословие. Исторически насоки и догматически теми*, София, 1995, с. 165; срв. Л. Карсавин, *Святые отцы и учителя Церкви*, Москва, 1994, с. 102.

² Св. Атанасий Александрийски, *Против езичниците* 41, в: *Творения иже во святых отца нашего Афанасия*, с. 181–182; срв. прот. В. Зеньковский, *Основы Христианской Философии*, II. Христианское учение о мире, Paris, 1964, с. 105.

³ прот. Г. Флоровски, *Творение и изкупление*, София 2008, с. 45.

⁴ Цит. по Т. Коев, *Догматическите формулировки*, с. 42 – 43.

⁵ В богословски план е погрешно да се приема тази онтологична разлика като непреодолима бездна. Една такава постановка съдържа негативно разбиране за тварните неща като изначално податливи на греха и причастни към злото. Приемането на такава постановка, би означавало да се отхвърли актът на Боговъплъщението като безсмислен и невъзможен.

⁶ Св. Атанасий Велики, *Слово за възплъщението на Бог Слово*, в: *Творения иже во святых отца нашего Афанасия*, I, с. 193.

чава близостта между учението на св. Атанасий за съзерцанието на Бога с царството на идеите при Платон, трябва дебело да се подчертае, че философията на Платон не може да бъде предпоставка нито за учението за грехопадението, нито за учението за спасението чрез Боговъплъщението и изкупителната жертва на Богочовека Христос, както е у св. Атанасий Александрийски. Характерното за платонизма и неговите последователи е това, че те предлагат възглед за Бога (или абсолютното Добро), чрез който до Него би могло да се стигне чрез самостоятелно, рационално „извисяване“ на разума до света на идеите и формите. Оттук те намират християнското учение за Бога, станал човек в лицето на Исус Христос, както и Неговото разпятие и възкресение от мъртвите, за варварско и алогично. Според платонизма идеята, че „Словото стана плът“ (Йоан. 1:14) е една абсолютна и нелепа безсмислица¹.

Влиянието на неоплатонизма върху ранното творчество на св. Атанасий може да бъде проследено по отношение на учението за Божественото първоначало. Неоплатонизмът, както е известно, е монизъм, т.е. представа за едно висше единство, безконечно начало, основа-първопричина на всичко съществуващо. От едното (или единното) произхождат всички неща. Едното при Плотин (204–270 г.) стои отвъд всякаква същност и съществуване. То е отвъд съществуването и не може да се опише. На него „нищо не може да бъде приписано – нито битие, нито същност, нито живот; защото то е над всички тези неща“². Когато се казва, че то е причина на всичко, не се казва какво е то само по себе си, а само се изявява отношение към него. Когато се казва, че то е едното, се отрича множествеността и делимостта, без да се мисли положително за самото едно. Едното „изобщо не бива да бъде определяно като съотнесено с нещо; понеже е такова, каквото е, преди останалите неща“³. За Плотин „то е напълно самодостатъчно и е първото от всички неща“⁴. Едното не се приписва на нищо – то е принципът на битието⁵.

Повече от ясно е, че у св. Атанасий намираме повече или

¹ Вж. Л. Смит, У. Рийпър, *Начален курс по философия*, София, 1996, с. 21.

² Плотин, *Енеади*. III 8, 10, прев. Ц. Бояджиев, София, 2005, с. 332.

³ Пак там. VI 8, 8, с. 832.

⁴ Пак там. V 4, 1, с. 538.

⁵ Р. Радев, Ив. Стефанов, Ал. Личев, *Кратък речник на философите*, София, 1995, с. 203.

по-малко философски термини и отделни идеи, заимствани от философските системи на Платон и Плотин, но не можем да говорим за пряко влияние на тези философи върху богословието и по-специално върху сотериологията на св. Атанасий Велики. Използването на идеи, понятия и терминология от античната гръцка философия – платоническа, аристотелева или неоплатоническа – е било, по думите на о. Йоан Майендорф, неизбежно средство за общуване и неопходима стъпка за разпространението на Евангелието в света¹.

Учението на св. Атанасий има своя фундамент в принципите на Свещеното Писание и в богословската мисъл от доникейския период. А що се отнася до философските идеи, заимствани от него, то следва да се отбележи, че това не е механично пренасяне в неговото учение, а е творческа преработка в духа на Божественото Откровение².

Богословските трудове на св. Атанасий Велики оказват огромно влияние не само върху отците и учителите на древната Църква, но и върху целия християнски свят. Актуалността на неговото творчество се дължи на това, че той се занимава с действителността, а не с идеите, защото „се интересува не само от това, в какво човек може да вярва, а преди всичко от това, което Бог е направил за човека“³. Разгледаните от нас апологетични съчинения разкриват абсолютния център в неговото учение, а именно въплъщението на Бога-Слово. За св. Атанасий Иисус Христос е истински Бог и истински човек. Той е единосъщен на Бог-Отец в Своето божество и единосъщен на хората в Своето човечество. Той е станал това, което сме ние, за да станем ние това, което е Той⁴.

¹ Срв. Й. Майендорф, *Византийско богословие*, с. 36.

² Вж. К. Скурат, *Сотериология св. Афанасия*, с. 258.

³ прот. Г. Флоровски, *Библия, Църква, Предание*, София, 2003, с. 20.

⁴ Вж. Св. Атанасий Велики, *Слово за въплъщението на Бог Слово*, 54, в: *Творения, I*, с. 260; срв. П. Евдокимов, *Православието*, София, 2010, с. 183.